

معماری قاجار پهلوی

معماری ایران از اواخر دوره قاجار و شروع دوره پهلوی دچار هرج و مرج و آشفتگی شد در این دوران ما شاهد احداث همزمان ساختمانهایی هستیم که هر کدام بیانگر یکی از مکاتب فکری دوره هایی مشخص از تاریخ ایران هستند :

کاخ مرمر به تقلید از معماری سنتی و عمارت شهربانی کل کشور به تقلید از تخت جمشید و ساختمانهای بلدیه (شهرداری) و پستخانه به شمال و جنوب میدان امام (سپه) به تقلید از معماری نئوکلاسیک فرانسه ساخته شدند . در این دوره تلاش

می شد که پیوندی بین سه طیف فکری به وجود آید : ساختمانهای وزارت امور خارجه ، اداره پست ، صندوق پس انداز بانک ملی را در واقع می توان به عنوان نمونه این گونه ساختمانهای التقاطی نام برد . این گرایشهای متفاوت و بعضا متضاد در معماری این دوره ناشی از اختلاف در گرایشهای سیاسی و ایدئولوژیک این عصر از تاریخ ایران است که ریشه در جریانهای عقیدتی -

سیاسی اواخر دوره قاجار و اوایل دوران پهلوی دارد . جریانهای مذکور را می توان به سه دسته تقسیم کرد :

گروه اول ، سنت گرایان ، که اساس تفکر سیاسی و بینش دینی آنها هماهنگی دین با سیاست و احیاء و توسعه سنتهای هزار ساله جامعه ایرانی بود . پیرچمداران این

نهضت در آن برهه از زمان شیخ فضل الله نوری بود و بعد از ایشان سید حسین مدرس ادامه دهنده راه وی گشت .

گروه دوم ، غرب گرایان ، که اساس ذهنیت آنها ، به گفته تقی زاده ، بر تقلید از فرق سر تا انگشت پا از غرب در همه شئون اقتصادی ، اجتماعی ، سیاسی بود . هسته اصلی این گروه را تحصیل کردگان ایرانی تشکیل می دادند که تازه از اروپا به ایران برگشته بودند .

گروه سوم ، ملی گرایان ، که بنیاد فکری آنها بازگشت به عظمت امپراتوری هخامنشی و ساسانی بود . این گروه فرهنگ اسلامی و فرهنگ اروپایی را غیر ایرانی می دانستند و بعنوان جایگزین آنها بازگشت به فرهنگ آریایی دوهزار و پانصد ساله با دین و مذهب بود . که این امر ناشی از جریانهای به اصطلاح روشنفکرانه مادی گرایی و توسعه و ترویج نظریات سوسیالیسم و مارکسیسم در بین طبقه تحصیل کرده اروپا بود . این دو جری فکری اثبات خود را در تخریب آثار گذشته می دید و سعی داشت هر چه را بوی گذشته می داد از بین ببرد .

در سایر شئون اجتماعی کشور نیز ما شاهد تقابل این بینشهای متفاوت هستیم . بعنوان مثال در ادبیات ، گروه غرب گرا ، تغییر خط فارسی به لاتین را - به سبک آتاتورک در ترکیه - علم کرد و گروه ملی گرا نیز عرب زدایی از خط و ادبیات

فارسی را مطرح نمود و گروه سنت گرا بر خود واجب دید که از سنت سعدی و حافظ و دیگر بلند پایگان آسمان ادب ایرانی پاسداری نماید.

در ادبیات به زعم مردان بزرگی چون استاد دهخدا، استاد همایی و استاد فروزانفر و دیگر عزیزان اقدامات غرب گرایان و ملی گرایان بی نتیجه ماند و تحول جدیدی در ادبیات از بطن شعر و ادبیات سنتی تراوش کرده و رشد نمود.

لیکن در معماری به دلیل انتصاب غرب گرایان و تحصیل کردگان بوزار پاریس و بعدا مکتب فلورانس و رم در شهرسازی انگلستان و امریکا شد.

گرچه گودار و ماکسیم سیرو از نظر تفکر، ارزش زیادی برای معماری سنتی و تاریخ تحول آن قایل بودند و در این رهگذر خدمات ارزشمندی به ثبت تاریخ معماری ایرانی نمودند ولی خود شخصا از پیروان مکتب نئوکلاسیک و یا به عبارتی ملی گرایان نوین بودند. شاهد این واقعیت، ساختمان موزه ایران باستان که تقلیدی از طاق کسری است.

غلبه مکتب غرب گرایان در مدارس معماری کشور، کار را بدانجا کشید که توصیف مسجد جامع اصفهان، میدان نقش جهان، گنبد سلطانیه، طاق کسری و تخت جمشید را باید از اروپاییان و ترجمه کتابهای آنها دریافت میکردیم. دانشجویان و مهندسان معمار این مرز و بوم اقدامات هوسمان در پاریس و هوارد

در انگلستان و کارهای میکل آنژ در فلورانس و رم را بهتر از کاخ گلستان ، مسجد شیخ لطف الله و کاخ سروستان می شناختند و اطلاعات مربوط به طاق کسری که از عجایب روزگار خود بوده برای متخصصین محدود به این بود که بنا در خاک عراق است .

نتیجه این انفعال فرهنگی ، بخصوص در زمینه معماری ، عرضه و تکمیل سبکهای مختلف معماری اروپا و امریکا در دهه های اخیر به کشور بوده است . با تسلط فکری غرب گرایانه بر معماری کشور و فاصله گرفتن از معماری سنتی کار بدانجا کشید که تخریب بناهای گذشته در توسعه های جدید شهری و تخریب کاروانسراهای قدیمی در احداث جاده های بین شهری عملی پسندیده و تجدید گرایانه تلقی شد . این وضع باعث گردید که بسیاری از بناهای باارزش متروک و یا مخروبه گردد .

همانگونه که تقلید کورکورانه از معماری غرب باعث انحطاط هنر و معماری این مرز و بوم شد ، تقلید از معماری گذشته و سنتی نیز به معنی ارتجاع و قهقرا رفتن گشت . تحول و تعالی هر هنری بستگی به شناخت دقیق آثار گذشته و درک صحیح ضرورتها و نیازهای حال جامعه دارد تا با استفاده از فرهنگ و سنت دیرینه و خطا و صواب گذشتگان و در جهت جوابگویی به نیازهای جامعه ، راه حلهای بدیع ، اصیل و تازه ای ارائه گردد .

شروع دوره پهلوی (دوره رضا خانی)

حال می پردازیم به معماری ایران از سال ۱۳۰۰ به بعد .

اول شروع دوره رضاخانی تا مدت پنج سال یا بیشتر هیچگونه اثر هنری را نمی

یابیم و هیچ کار مهمی صورت نمی گیرد و کارها به روال قبل پیش می رود . (

حرکت دوره معماری و تحول آن)

قسمت دوم از سال ۱۳۰۵ و ۱۳۰۶ ببعد شروع می شود و فعالیت ساختمانی تا

زمان جنگ جهانی دوم گرفتار رکود شدید کارهای ساختمانی و یا حتی تعطیل می

شود .

قسمت سوم بعد از پایان جنگ و پیدا شدن دو ماتریال تازه یعنی آهن و بتن و

اثرات آن در معماری است .

از این تاریخ به بعد است که حرکت معماری دوره پهلوی شروع و آغاز می گردد .

اوایل شروع حکومت رضاخان یکی از بدترین شرایط ممکن اقتصادی در ایران بود

و از نظر اقتصادی ، فرهنگی و اجتماعی رکودی چشمگیر مشاهده می شد و اکثر

ساختمانها طبق روال سابق با خشت خام و چوب ساخته می شد و سقف ها

بصورت شیروانی و از ستون های چوبی استفاده می شد .

در شروع آن دوره معمار تحصیلکرده ای وجود نداشت و معماران عالی هم دیگر ذوق و سلیقه و تجربه پدران و گذشتگان و استادان خود را از دست داده و بنا در آن دوره واقعا سیر قهقرایی می پیمود و ساختمانها بدون نقشه و در سر محل روی زمین طرح می شد .

معماری سبک ملی در دوره رضا شاه ایجاد نوعی معماری عمدتا برای ابنیه دولتی و یا بناهای عمومی نوعی شیوه رومانتیسم ملی و مظهري از تاریخ باستان بود . در دستور کار قرار گرفت .

در اینجا دو عامل مهم بود یکی معماری قبل از دوران اسلام و دوم استفاده از تکنولوژی مدرن غربی در ساختمان سازی معماری دوره هخامنشی به ویژه آثار باقیمانده تخت جمشید و پاسارگاد که جلوه گاه عظمت این کشور بود .

بر همین اساس ساختمان های بسیاری در تهران با الهام از معماری هخامنشی بنا شده از جمله:

کاخ شهربانی - طرح قلیچ باغبان عکس اوپک دبیرستان انوشیروان - مارکف

بانک ملی هاینریش اوپک

کلانتری دربند هاینریش آلمان اسلاید

شرکت فرش هاینریش اوپک

مقایسه فرم

آندره گودار - مقبره حافظ - سعدی - ساختمان کتابخانه ایران

ویژگیها

۱- ایجاد ایوانهای عظیم و مرتفع در ورودی ها

۲- مرکزیت بنا با ستون و سرستون ها که در تخت جمشید به وفور یافت می شود

و یا به صورت عریض و سراسری

۳- پنجره ها و قابهای اطراف آنها نظیر تخت جمشید

۴- استفاده از کنگره های کنار بام کاخها

۵- بناها به شکل مرتفع که حاکی از عظمت و قدرت است .

۶- مصالح سنگ و سیمان

۷- استفاده از نقش و متیف های تخت جمشید

۸- تشابه به بناهای دوان هیتلری : رومانتیسم ملی نشانه عظمت

گرایش دیگری در سبک معماری ملی شاهد هستیم. رجوع به معماری دوره ساسانی و استفاده از عناصر - فرم ها و ایده های معماری این دوره ایران است. که خود منبعث از معماری دوره اشکانی است و بازتابی از معماری مناطق کویری و گرم و خشک این معماری تفاوت زیادی با معماری هخامنشی دارد.

معروفترین این بنا که با گرایش به آن دوره ساخته شده است، موزه ایران باستان است. گذار - حافظ - سعدی اثر معروف آندره گودار واضع در ضلع جنوب غربی باغ ملی است. (کتابخانه ملی - مجموعه دانشگاه تهران)

۱- ایده از ایوان عظیم مداین (ساسانی)

۲- ورودی اصلی را طاق عظیمی در برگرفته است به ارتفاع کل بنا دقیقا همان الگوی اوپک و اسلاید

۳- استفاده از ستون جهت تاکید در ارتفاع شده است.

۴- مصالح اصلی بنا آجر می باشد.

۵و ۶- بنای بعدی بنای اداره پست است - که مارکف هر دو در محدوده باغ ملی است که هر دو آمیخته ای از هنر هخامنشی - ساسانی و معماری نئوکلاسیک فردگرا را در بردارند. (ساختمان پست)

۸ و ۷ - یکی از آثار بی نظیر دوره رضاخان است : پهلوی اول

۱- ترکیبی از نیم ستونهای سنگی با سرستونهای الهام یافته از تخت جمشید که بر

روی پایه کشیده و ممتد سنگی قرار دارد .

۲- ارتفاع بلند داخل ورودی ساختمان .

۳- استفاده از پلان مربع مستطیل داخل بنا .

۴- در میان نیم ستونها دو ردیف پنجره منظم که بالایی از نوع پنجره های قوس

دار و جناقی است .

۵- آجر در حد فاصل ستون های سنگی و پنجره ها از روی پایه ممتد سنگی بنا

شروع می شود .

۶- در قسمت بام سطحی کشیده را در مقابل پایه سنگی زیرپوش بوجود آورده .

۷- کشیدگی بنا عظمت و زیبایی بسیاری به آن می بخشد و به همراه تقسیمات

ایجاد شده در ورودی اصلی ناحیه میانی و همچنین در دو انتهای ساختمان که

عمدتا آجری هستند . که نقش همگی متأثر از معماری نئوکلاسیک اروپا هستند .

۹ و ۱۰- مدرسه فیروز بهرام - در مدرسه فیروز بهرام نیز همان قوس های جناقی

پنجرها نوار های زیر سقف و سر ستون و بقیه عناصر مشخص است .

سر در باغ ملی

میدان راه آهن و بنای آن (اوایل پهلوی دوم)

ارتباط رضاشاه با کشور آلمان و فعالیت مهندسين آلمانی در ایران باعث گردید بسیاری از بناهای اطراف راه آهن با شیوه ساخته شوند .

ساختمان بسیار زیبا راه آهن و ساختمان مرکزی آن ضلع گوشه شمال غربی ساختمان قماش معروف بوده و در حال حاضر ساختمان راه آهن است .

تساویر میدان انقلاب

در دوره رضا شاه

اداری و حکومتی میدان ها و پل ها و نهایت شهرسازی

اتصال اول به دوم دارای یک سری نظم بوده ولی پهلوی دوم ناگهان یک جهش نامطلوب بوده است .

نتیجه گیری

در مورد واحد های مسکونی دوره رضاخانی مسکونی ها سبک انگلیسی دیواره ها از آجر سفال قرمز

دیوارهای باربر

سقف صاف

ایجاد بالکن

و پنجره ها به سمت کوچه و حیاط

پنجره های سرتاسری با نعل درگاه افقی

عموماً برایش اساسی بوده است .

پهلوی اول

تاثیر معماران - آلمانی - فرانسوی - اتریشی - انگلستان

اشاره به پهلوی دوم

پس از حرکت اقتصادی و فرهنگی در ایران عده ای جهت تحصیل به اروپا -

آمریکا و جاهای دیگر رفتند و معماری ایران در این شلوغ بازار گم شد .

وبعد از آمدن عده ای به دنبال بساز و بفروشی و پول در آوردن شروع به معماری کردند و این است که هر نقطه تهران و شهرهای بزرگ دیگر آلبومی از معماری اروپا یا آمریکا (مدرن - پست مدرن و غیره) می باشد .

میدان حسن آباد

ابنیه میدان حسن آباد در دوره رضا شاه و به دستور سرتیپ کریم آقا بوذرجمهوری رئیس بلديه (شهرداری) تهران پس از تخریب در سال ۱۳۱۳ احداث شد و یا علی باقریان (به روایتی)

تقلید از معماری غربی بخصوص معماری اتریش است که ۸ گنبد با رویه فلزی این میدان را احاطه کرده بود و تمام موتیو های اصلیش الهام از معماری غربی را دارد . یکی از کارهای فروغی احداث ، بانک ملی حسن آباد است که ایشان خیلی بساختن آن افتخار می کرد .

دوره قاجار

درون گرا

تزئینات داخل

معماری کارت پستالی

ایجاد سرستونها و ستونها بر سر در ورودی ها و ایوانهای بلند ایجاد پلکان در

محور اصلی رعایت سلسله مراتب

پنجره های ارسی = ۳ دری - ۵ دری - ۷ دری

سقف شیب دار شیروانی و خیمه ای

شیشه های رنگی

آئینه کاری

گچ بری

نقاشیهای لندن کاری

اشاره به شهرسازی

ایجاد میادین

ارگ

سبزه میدان

توپخانه

میدان مشق = امارت کاخ وزارت امور خارجه - پشت شهربانی - وزارت جنگ

در سال ۱۱۳۵ هجری در زمان حکومت سلاطین صفوی افغانستانها به ایران حمله می

کنند و بعد از آن نادر قلی از قبیله افشار با یکی از شاهزادگان صفوی در سال

۱۱۴۲ موفق به بیرون راندن افغان ها گردیدند .

پس از نادر قلی در سال ۱۱۶۰ هجری بقتل رسید و حکومت به دست کریم خان

زند رسید . این دوره برای ایران نافع بود و نهایتا بعد از مرگ کریم خان آقا محمد

خان رئیس قبایل قاجار که در سواحل دریای خزر بود حکومت ایران را بدست

گرفت .

آقا محمد خان

فتحعلیشاه

محمد شاه نوه فتحعلی

در سال ۱۲۶۴ هجری قمری ناصرالدین شاه به سلطنت می رسد . در این زمان بخاطر سفرهای زیاد پادشاه به اورپا ، تمدن و هنر غرب در ایران نفوذ بسیار عمیق پیدا کرد . از آثار این نفوذ تاسیس تلگراف - توسعه مطبوعات - مدارس - و نشر افکار آزادیخواهی را می توان نام برد .

از اواخر دوره صفویه تا اواسط سلطنت ناصرالدین شاه به علت آشفتگیهای موجود و جنگ های پی در پی و عدم ثبات و فقدان امنیت - هنرهای معماری و تزئینات ساختمانی ایران که در دوران صفویه وسعت و تنوع زیاد پیدا کرده بود طی این دوره نابسامانی ملی به انحطاط گرائید .

فقط در دوره کوتاه کریم خان زند - ارگ کریم خان را در شیراز بر پا گردید . در دوره قاجاریه سبک جدیدی در معماری زاینده نمی شود . معماران این دوره دنباله رو معماران دوره صفویه بوده اند .

در دوره ناصرالدین شاه هنر صنایع ظریف مانند گچبری - آئینه کاری - کاشیکاری رونق یافت و در اثر ارتباط بیشتر ایران با اروپا معماری اروپا در هنر معماری ایران نفوذ می کند و معماران ما از اروپا تقلید می کنند .

ایجاد سرسرای ورودی با پلکانهایی که در وسط سرسرا شروع می شود و از پاگرد به دو شاخه در جهت مقابل یکدیگر بالا ادامه می یابد تاثیر معماری

کشور روسیه است که این نوع معماری از قبیل کاشیکاری و آئینه کاری و گچبری و ازاره بندی توام می گردد . و گوشه ای از معماری قاجار را شکل می دهد . رنگ زرد .

ایجاد زیر زمین ها با طراحیهای زیبا و پوشش های ضربی - آجری - تهیه حوضخانه - متداول گشتن بادگیر در بنا جهت خنک کردن فضاها و احداث تالارهای بزرگ شاه نشین و غرفه ها و گوشوارها نمونه ای از بنا ها در کاشان می باشد .

بادگیرهای زمان قاجار در تهران - یزد - ابرقو - کاشان - سمنان مشاهده می شود که چطور در دوره قاجار ساختن بادگیر از صفویه اقتباس شده و تکامل پیدا کرده است .

در معماری کاخ سازی - ساختن بادگیر مزین به کاشیکاری و طلا در عمارات و آئینه کاری یک رکن از معماری اصیل ایرانی بوده .

بناهای مسکونی دوره قاجاریه ، شامل اطاق مرکزی ، ایوان ، با ستون در جلوی ورودی و بعضا در قسمت ورودی خانه و اطاقهای کوچکتر واقع در اطراف اطاق مرکزی بصورت های ساده یا مفصل بنا به صنعت یا قوت مالی احداث شده

متأسفانه به جهت استفاده از مصالح نامطلوب مانند چوب و خشت خام بناهای زیادی از دوره قاجاریه بجا مانده است . چون فاقد استحکام بوده اند .

مانند بناهای آقای بروجردی در کاشان - خانه آجری آقای شیبانی در طبس دوره قاجاریه . در معماری مذهبی قاجاریه مانند ساختن مسجد - مدارس دینی - تکیه و حسینیه ها شیوه معماری همان است که در ادوار پیش بوده است - مسجد شاه تهران قزوین - سمنان - مسجد سید در زنجان و مدرسه سلطانی در کاشان گواه این ادعاست (رنگ زرد در کاشیکاری - طرح گلپونه) در جداره ها و نماها .

علاوه بر معماری مذهبی که پیروی از صفویه بوده است معماری کاخ سازی و ساختمان مسکونی آمیزه ای از عوامل معماری ایرانی و اروپایی را در هم آمیخته است .

از دوره قاجار تیمچه های وسیع با پوشش ضربی مانند تیمچه حاجب الدوله صدراعظم - امین اقدس - علاءالدوله در تهران موجود است .

اما مشهور ترین و زیباترین آنها تیمچه امین الدوله در کاشان است در زمان شاه عباس اول در محل کاخ گلستان فعلی عمارتی چهارباغ و چنار احداث شده بود .

در زمان ناصرالدین شاه ۱۲۶۸ قسمت شرق باغ توسعه یافت و کاخهای دیگری در اطراف آن که باغ گلستان نامیده شده است .

مجموعه کاخها : شامل - تالار موزه - سرسرای ورودی - تالار آئینه - تالار برلیان - تالار عاج بوده - تالار تاجگذاری (۱۲۹۶) تخت زرین جواهر نشان به نام تخت طاووس - عمارت شمس العماره در سال ۱۲۸۴ هجری قمری بسرپرستی معیر الممالک در ضلع شرقی باغ گلستان با سردر و نقش خورشید احداث شد . کلاه فرنگی بدستور فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۳۱ هجری قمری تخت مرمر بزرگی ساخته شده که اکنون در وسط ایوان اصلی کاخ قرار دارد .

مسجد شاه با مسجد سلطانی از بناهای دوره فتحعلیشاه قاجار است که بسال ۱۲۴۰ بپایان رسید . در زمان ناصرالدین شاه در سال ۱۳۰۷ هجری قمری تعمیر گردید . دو مناره و سر در مسجد شاه تهران از آثار زمان ناصرالدین شاه قاجار است . نمونه ای از کاشیکاری های زیبا نمایان است و رنگهای زرد الهام گرفته از دوره صفویه است .

مسجد سپهسالار تهران

مجموعه ای باشکوهی که شامل ، جلوخان - سردر - دهلیز - ساختمان دوطبقه حجره ها - چهار ایوان - مقصوره و گنبد عظیم و شبستان (چهلستون) گلدسته ها - مناره کاشی کاری و مخزن کتاب (در مورد تعمیر گنبد و مناره ها و ارتفاع کرسی چینی کف ۱ متر در سطح کل ، رینگ بتونی)

در قرن ۱۳ هجری ارتفاع گنبد ۳۷ متر بوده بانی این مسجد عظیم که به مدرسه ناصری شمشور است ساخت این ساختمان را در سال ۱۲۹۶ آغاز کرد .

در ورودی در حاشیه خیابان بیمارستان قرار دارد و از ضلع شرقی به طرف مسجد و مدرسه باز می شود . در این دهلیزها شاهکارهایی از معماری و کاشیکاری معروف به هفت کاسه (طاق معلق) بیادگار مانده است از مشخصات ممتاز تزئینات این بنا گذشته از طاق معلق - کاشیکاریهای مصور خشتی - رنگارنگ و ستونهای یکپارچه و سنگهای ازاره بنا از لحاظ حجاری قابل توجه است .

رعایت سلسله مراتب ورودی ها و کاشیکاری گچ بری - آئینه کاری - نمایان شدن رنگ زرد بالابودن بناها از سطح زمین پلکان = سرستونها ، ایوان ۳ دری و ۵ دری ها ، سقف های دور دار ، پنجره های دوردار ، شیشه رنگی و معماری کارت پستالی از مناظر این ساختمان هستند .

ما نمی توانیم اتصال یک دوره معماری را به یک دوره دیگر بصورت ریاضیاتی محاسبه نمائیم مثل ۵ ، ۴ ، ۳ و ۱۲ بلکه اثرات هر دوره کم کم به صورت عناصری منفرد تبدیل به یک طرح و یک دوره می گردد . مثل پیدا شدن آهن و بتن ناگهان مثل درگاه پنجره ها را از حالت نیم دایره و قوس بصورت تخت سقف های

شیروانی و سنتوری یا خیمه ای را به صورت تخت :

ارتفاع ساختمانها را بلند تر

و سطح بدنه ها را سیقلی تر

شروع تراس ها و یا بالکن ها

این چنین است که تغییر و تحول هر دوره معماری مشروط به اینکه حکومت وقت تغییر نکند حرکت و سیری اینگونه خواهد داشت .

حال اگر حکومت یک کشور بعد از یک انقلاب دگرگون گردد در این حکومت ها

تغییرات ناگهانی نیز بوجود خواهد آمد چرا که دوره جدید با تفکر جدید و برنامه

های جدید شکل می گیرد .

بازکاو معماری صفویه تا قاجار

تنوع فضاها بیشتر می شود و فضاهاى نوینی خلق می شوند. فضاها به گشایش و

سبکی بیشتری می رسند و الگوهای قدیمی معماری ایران در جهت گسترش فضا

تکامل می یابند. به طور خلاصه، اگر تکامل معماری را گشایش، شفافیت و سبکی

فضاها بدانیم، معماری این دوره به عنوان مرحله تکامل معماری قدیم ایران مطرح

می شود.

معماری قاجار اصول، مبانی و الگوهای قدیم معماری ایران را ارتقا بخشیده و نوآوری هایی از نظر فضا به وجود آورد. لیکن، به نظر می رسد، قوت لازم خلق یک معماری نوین را نداشته است.

جایگاه و مرتبه معماری قاجار در تاریخ معماری گذشته ایران (قبل از دوره جدید) می تواند محل بحث و تأمل باشد. اگر آثار معماری را از زاویه فضایی ارزیابی کنیم و به خلاقیت های فضایی در معماری توجه کنیم معماری دوره قاجار ارزش پیدا می کند و در جایگاه برتر و تکامل یافته تری نسبت به معماری های دوره های قبل از خود چون زندیه و صفویه قرار می گیرد، چرا که در معماری این دوره خلاقیت هایی فضایی افزایش می یابد.

تنوع فضاها بیشتر می شود و فضاهاى نوینی خلق می شوند. فضاها به گشایش و سبکی بیشتری می رسند و الگوهای قدیمی معماری ایران در جهت گسترش فضا تکامل می یابند. به طور خلاصه، اگر تکامل معماری را گشایش، شفافیت و سبکی فضاها بدانیم، معماری این دوره به عنوان مرحله تکامل معماری قدیم ایران مطرح می شود.

اما وقتی به معماری از زوایای دیگری مانند اندازه ها، تناسبات، شکل ها و تزئینات نگاه کنیم، معماری دوره قاجار وضع نازل تری را نسبت به دوره های گذشته خود و به خصوص دوره صفوی نشان می دهد. شکل ها استواری و صلابت قبلی را ندارند و شکل های جدیدی وارد معماری می شوند که سطحی و تفننی اند.

اندازه ها دقت لازم را ندارند. تناسبات در مرتبه پایین تری نسبت به تناسبات موزون و اندیشیده شده دوره های قبلی قرار می گیرند. تزئینات معماری گاه تا حد ابتذال سقوط می کند و بی بندوباری، غلو ناشیانه و هرج و مرج، جایگزین تزئینات محدود و با وسواس دوره های درخشان سلجوقی و صفوی می شود.

برای تشریح مستقیم تر نکاتی که گفته شد، مدرسه شهید مطهری یا مدرسه سپهسالار را تجزیه و تحلیل می کنیم: می توان ادعا کرد که این مدرسه، نقطه تکاملی از نظر فضا در الگوی مدرسه یا مسجدهای ایرانی است. برای اثبات این

ادعا به ۲ وجه اصلی فضای آن اشاره می کنیم.

فضای حیاط: در مسجد و در مدرسه های قدیمی مانند مسجد جامع اصفهان، فضای حیاط را دیواره ای معمولاً ۲ طبقه محصور می کند و در ۴ نقطه اصلی آن یعنی در ۲ محور طولی و عرضی حیاط ۴ ایوان استقرار می یابد. در واقع گشادگی های فضای حیاط به این ۴ ایوان منحصر می شوند. در برخی از آثار دوره صفوی در حیاط مرکزی نوآوری می شود و گشایش فضای حیاط ها بیشتر است.

از نمونه های برجسته در این زمینه مدرسه چهارباغ و مدرسه صدر اصفهان است، که در آنها ۴ حیاط کوچک در ۴ گوشه حیاط در ارتباط با فضای حیاط اصلی پدید می آیند. در نمونه دیگر، مسجد حکیم، با خالی کردن پشت دیواره های شرقی و غربی مسجد در طبقه بالا گشایش جدیدی در فضای حیاط به وجود آمده است. در مسجد امام اصفهان هم ۲ حیاط بزرگ در اطراف شبستان اصلی استقرار می یابند و از طریق چند گشادگی به حیاط اصلی متصل می شوند. لیکن کار اساسی در این زمینه، یعنی گشایش فضای حیاط، در دوره قاجار صورت می گیرد و راه حل های متعددی برای آن ارائه می شود.

به عنوان نمونه، می توان از مسجد سید اصفهان نام برد که با ایجاد ۴ حیاطک در طبقه بالا در اضلاع شرقی و غربی، گشایش و سیلان فضایی حیاط به صورت جدی افزایش می یابد. در مدرسه سپهسالار یک گام در این جهت برداشته می شود، بدین ترتیب که علاوه بر ایجاد ۴ حیاطک در اضلاع شرقی و غربی مسجد،

این حیاطک ها در اضلاع شمالی و جنوبی مسجد نیز پدیدار می شوند. سبکی فضای حیاط باز هم بیشتر می شود و ایوان ها و مجموعه شبستان مسجد در حیاط حضور آزادانه تر پیدا می کنند.

فضای گنبدخانه: فضاهای گنبدخانه در مساجد اولیه معماری بعد از اسلام ایران مثلاً در مسجد جامع اصفهان، از فضاهای اطراف و من جمله ایوان مقابل آن با دیواره های ضخیم جدا می شوند، لیکن کاملاً مشهود است که نیت معماران در طول زمان بر این بوده که حائل میان فضای گنبدخانه و فضاهای اطراف از میان برداشته شود.

برای مثال، در مسجد امام اصفهان که مربوط به دوره صفوی است، ارتباط فضای گنبدخانه با فضای ایوان و هم چنین شبستان های مجاور آن بهتر می شود و به خصوص با ایجاد ۲ گشادگی بزرگ در بالای بدنه های شرقی و غربی گنبدخانه، ارتباط با فضای بیرون هم حاصل می شود.

بهتر از آن را می توان در گنبدخانه مسجد گوهرشاد دید که تمامی دیواره ها در حد فاصل گنبدخانه و ایوان از میان برداشته می شود، در این گشایش فضای عالی تری به دست می آید و ارتباط مستقیم فضای گنبدخانه با حیاط برقرار می شود. به جرأت می توان گفت مدرسه سپهسالار از این نظر بهترین است، چرا که انتخاب یک پلان صلیبی علاوه بر آن که مانند مسجد گوهرشاد فضای گنبدخانه را با

فضای ایوان و فضای حیاط در ارتباط مستقیم قرار می دهد، ارتباط آن را با فضاهای جانبی هم بدون هیچ مانعی تأمین می کند. در اینجا فضا به حداکثر گشادگی و سیلان خود در الگوی گنبدخانه ها می رسد و گنبد، کیفیت معلق و بی وزنی را به دست می آورد. در مجموع، فضای گنبدخانه این مدرسه را می توان نقطه تکامل الگوی گنبدخانه ها از نظر گشایش فضایی دانست.

هر چند مدرسه سپهسالار با ۲ نوآوری عظیم در فضای حیاط و فضای گنبدخانه، نقطه انتهایی تکامل فضایی الگوی قدیمی مسجدها و مدرسه های معماری ایران و بعد از اسلام محسوب می شود، اگر این مدرسه را از نظر شکل ها، اندازه ها و تناسبات و غیره بررسی کنیم، کیفیت نازل تر آن نسبت به آثار معماری برجسته دوره های قبلی و به خصوص دوره صفوی کاملاً مشهود است. این مسأله را قدری می شکافیم:

در مدرسه سپهسالار مجموعه گنبدخانه حجم بزرگی را اشغال می کند و تقریباً ضلع جنوبی حیاط مدرسه را به صورت کامل پر می کند. از این رو، برخلاف دیگر گنبدخانه ها (مثلاً در مسجد امام اصفهان) تناسب نامطلوبی را نسبت به طول حیاط پدید می آورد و در تنگنا قرار می گیرد و انتخاب ۴ منار به جای ۲ منار بر این مشکل می افزاید.

فرم ها، اندازه ها و تناسبات عناصر این بنا مانند گنبد، ایوان ها، مناره ها، رواق ها و غیره در مقایسه با نمونه های برجسته مشابه در دوره های قبلی، سطح بسیار نازل تری دارد. برای نمونه می توانیم فرم گنبد آن را با فرم گنبد های زیبای مسجد امام و مسجد شیخ لطف الله اصفهان و یا مسجد گوهرشاد مشهد و فرم و تناسبات ایوان اصلی و مناره های آن را با مسجد امام مقایسه کنیم. تزئینات این مدرسه نیز در میان نمونه های برجسته معماری قدیم ایران جایگاه پایینی دارد. یک مقایسه اجمالی میان تزئینات فوق العاده متین و اندیشیده شده مسجد شیخ لطف الله با تزئینات این مدرسه کاملاً گویای این مطلب است.

با توجه به آنچه گفتیم به سخن اول باز می گردیم که معماری قاجار و مدرسه سپهسالار به عنوان یکی از نمونه های برجسته و نهایی آن از نظر خلاقیت و نوآوری فضایی و تکامل الگوهای قدیمی ایران شاخص است و به حق، مرحله تکامل معماری قدیم محسوب می شود، اما به علل متعدد از جمله پایین آمدن مهارت و سلیقه معماران و کارفرمایان، بی کیفیت شدن و سرعت نامعقول عملیات ساختمانی، رسوخ ناهنجار فرم ها، تناسبات و تزئینات معماری کشورهای دیگر (و بخصوص معماری عثمانی و روسیه تزاری)، تزئینات آن کیفیت نازل تری نسبت به دوره های قبلی دارد.

نکته بسیار مهم دیگری را می توان در اینجا مطرح کرد. هر چند این نکته خود موضوع مقاله مستقلی است. اما به دلیل آنکه کمتر مورد توجه قرار گرفته، اشاره مختصر به آن در اینجا چندان بی راه نیست. پرسش این است: آیا معماری قاجار با توجه به موقعیت زمانی خاص خود توانسته است وظیفه خود را درباره فراهم کردن شرایط پدید آمدن معماری مدرن ایران ایفا کند

توجه کنیم که ساختمان مدرسه سپهسالار در دهه نهم قرن سیزدهم هجری قمری، یعنی در دهه هفتم قرن نوزدهم میلادی، به پایان رسیده و این مصادف با زمانی است که پایه های معماری مدرن در اروپا گذارده شد و برخی بناهای شاخص معماری مدرن پدیدار شده اند و اما در ایران تحولی اساسی که بتواند معماری مدرن ایران را پایه گذاری کند نمی توان در معماری دوره قاجار یافت و شاید این یکی از اساسی ترین مسائل تاریخ معماری ایران و نقصان های اساسی معماری قاجار باشد.

خلاصه کلام آنکه، معماری قاجار به حق، اصول، مبانی و الگوهای قدیم معماری ایران را ارتقا بخشید و نوآوری هایی از نظر فضا به وجود آورد. لیکن، به نظر می رسد، قوت لازم خلق یک معماری نوین را نداشت.

شاید این واقعیت که معماری مدرن در حد شایستگی تاریخی معماری خود را نداریم، از این امر ناشی شده باشد.